

ПОГЛЯД В. ЛЕОНТОВИЧА НА ПРИНЦИП «ЧЕСНОСТІ З СОБОЮ» В. ВИННИЧЕНКА

Олена НАКОНЕЧНА (Умань)

У статті зроблено спробу розкрити специфіку поглядів В. Леонтовича на задекларований В. Винниченком принцип "чесності з собою". В. Леонтович належав до числа тих критиків, які взяли участь у гарячій дискусії, що розгорнулася на сторінках періодики з приводу драми "Щаблі життя". Віддаючи належне В. Винниченкові як драматургові, В. Леонтович не погоджується з його поглядами на те, що основою моралі є індивідуалізм, ставлячи наперед громадянську користь та інтерес до потреб людської спільноти в цілому.

Ключові слова: принцип «чесність з собою», В. Винниченко, драма «Щаблі життя»

In the article there was made an attempt to show specific character of the views of V. Leontovych at V. Vynnychenko's principle of "Honesty with oneself" and the peculiarities of its realization in the Drama "Stages of Life". V. Leontovych belonged to the critics who took part in the hot discussion that appeared in the periodic press concerning the Drama "Stages of Life". Appreciating V. Vynnychenko as a playwright V. Leontovych doesn't agree to his views on the fact that individualism is the basis of morality. As priority he sees civil interest and interest for people's needs

Key words: principle "honesty with oneself", V. Vynnychenko, Drama "Stages of Life".

Імена В. Леонтовича та В. Винниченка, здавалося б, мало що поєднує. Лише одне десятиліття, що минуло після вступу першого на літературну арену, позначилося цілою низкою докорінних змін, які призвели в цілому до зміни метамови українського письменства. Потужний вплив модерних віянь призвів до руйнації, виробленої протягом більш як півстоліття народницької парадигми творчості, заснованої на основоположному принципі дидактизму та відвертої ідеалізації уявлень про народ як про єдиний носій автентичного буття, і призвів до суцільної модернізації всіх сторін суспільного життя. Саме цими обставинами можна пояснити несхожість позицій двох авторів на місце й роль митця в суспільстві. Епічна строгість оповідань і повістей В. Леонтовича, що *"спиняються переважно на стосунках між дужчими і слабшими, гнобителями й поневоленими, малюючи, з одного боку, загальну деморалізацію й зневір'я од поневолення, з другого – проблиски нових течій"* [2, с.351], у творах В. Винниченка замінюється відвертим інтересом до тем дражливих, прагненням шокувати читача декларуванням часто парадоксальних поглядів на сутність людської натури та спільноти в цілому. І все ж, попри повну, як на перший погляд, протилежність світоглядних, суспільних та естетичних засад, що її виявляють як у белетристиці, так і в публіцистичному доробку, обидва письменники, складні життєві перипетії, що випали на їхню долю, дають можливість проводити певні аналогії не лише в біографічному сенсі, але й у контексті творчості цих письменників.

В. Леонтович (1866 – 1933) походить з давнього козацького роду, до якого свого часу долучилася кров французької та бельгійської аристократичних родин. Традиційна початкова домашня освіта й виховання

стали тим міцним ґрунтом, на якому в майбутньому сформувалися світоглядні засади митця, для яких характерним було поєднання глибокого національного чуття й народництва з широтою й гуманізмом європейського просвітництва. Високим взірцем честі, гідності, національної самосвідомості стали для майбутнього письменника тітка Софія Іванівна та її чоловік Василь Федорович Симиренко – видатний інженер, меценат, патріот безмежно відданий Україні. Наступне навчання в гімназії та на юридичному факультеті Московського університету виявили властиву юнакові "упорную склонность к резонерству против всякого замечания преподавателя", яка, втім, з огляду на м'яку вдачу не знаходила свого вияву в бунтарських поривах, які призвели до відчислення з гімназії В. Леонтовича. Здобувши гімназійний атестат і ставши студентом Московського університету, В. Леонтович виявив нахил до наукової праці, підтверджений у подальшому успішним написанням кандидатської дисертації на тему "Історія землеволодіння в Україні від повстання Богдана Хмельницького до введення кріпацтва Катериною II". Проте В. Леонтович не приймає запрошення зайнятися викладацькою діяльністю, обравши для себе суспільну роль землевласника та громадського діяча.

На цей час особливо активізувалася боротьба української інтелігенції за національну освіту, науку, культуру. П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Русова, Є. Чикаленко закладали основи української національної ідеї. У процес духовного відродження народу активно вливається й В. Леонтович.

Понад 25 років письменник був одним з найактивніших просвітян, беручи участь у будівництві земських шкіл, створенні громадських читалень, розповсюдженні української книжки.

Предметом особливої тривоги було для письменника становище української мови, тонким знавцем та щирим поціновувачем якої він був усе життя. Перебуваючи на посаді гласного Лубенського та Полтавського губернського земств, він наполягав на тому, щоб навчання в земських школах велося українською мовою, клопотався про переклад українською Святого Письма. Окремо слід відзначити видавничу діяльність В. Леонтовича, який був засновником і видавцем газет "Громадська думка", "Нова громада".

На особливу увагу заслуговують літературно-критичні розвідки письменника, з якими він регулярно виступає на сторінках періодики. Зокрема, прилучився В. Леонтович до дискусії, що розгорнулася навколо п'єси В. Винниченка "Щаблі життя". Не вдаючись до крайнощів та експресивних означень, як це робить С. Єфремов, критик намагається викласти свої погляди на проголошений автором принцип "чесності з собою" та можливості його утвердження як у літературній практиці, так і в реальному житті.

Тут хотілося б зауважити, що подібно до більшості сучасників В. Леонтович не розрізняє авторської позиції та ідей, проповідуваних героєм твору, і ця обставина, як наголошує Л. Мороз, одна з першопричин драматизму долі В. Винниченка: *"Адже це один з небагатьох в історії світової літератури випадків, коли сумнівні для сучасників ідеї, висловлені персонажем твору, автоматично приписуються авторові й стверджується, що він ті ідеї пропагує. Важко, наприклад, уявити, щоб хтось сприймав тиради Самозванця ("Борис Годунов ") як думки Пушкіна, а Шмигальова чи Смердякова як одкровення Достоевського тощо"* [5, с. 80]. В. Леонтович, ототожнюючи автора з його персонажем, підкреслює, що принцип бути чесним з самим собою дуже подобається Володимирі Винниченкові, тому він раз у раз до нього й звертається. Така позиція критика видається поверховою й недостатньо вмотивованою. Швидше можна погодитися з думкою згадуваної вище сучасної дослідниці, про те, що *"сама ідея "чесності з собою" не містить у собі нічого негативного. Корені її – у Біблії. Двадцяте століття розвинуло її як одну з основоположних ідей екзистенціалізму. Винниченко в своїх творах виявляє глибоку повагу до людини та її способу життя, яке, на його думку, слід вести в повній гармонії почуття та розуму, як теж у гармонії між проблемами людини і громади. Письменник вірив, що людина повинна завжди діяти чесно"* [5, с. 80].

Відгомін теорії "чесності з собою" відчувається і у п'єсах В. Винниченка «Закон» та «Memento». Досліджуючи нову мораль, яка передбачає боротьбу «проти тієї шкаралупи, в яку затиснути людську душу», теоретизуючи з приводу існування вільної особистості, В. Винниченко іноді доводить своїх героїв до абсурдних, з погляду здорового глузду, вчинків. Найпарадоксальнішим серед творів, у яких розглядається «одна з характеристичних для В. Винниченка тем – проблема особистого життя та тріумфу біологічного чинника в людині» – є п'єса «Memento». С. Єфремов, відгукуючись на цей твір, гостро засудив філософсько-етичну ідею драми, стверджуючи, що «чесність з собою», це не що інше, як антигромадська мораль», та *«зручна ширма, за яку ховаються визнаці цієї моралі кожного разу, коли хочуть допуститися нечесного діла»* [2, с. 167].

Аналізуючи життєві принципи Мирона Антоновича, одного з персонажів п'єси "Щаблі життя", В. Леонтович зауважує, що герой В. Винниченка – людина егоїстична й насмішкувата, така, що понад усе ставить досягнення власної мети, топчучи всіх і все навколо себе. Панівними почуттями, що спрямовують героя, стверджує критик, – є жадова й ненависть. Такий підхід видається аж занадто пристрасним та емоційним. Швидше можна наголосити на тому, що головним недоліком Мирона Антоновича є якраз "серцева недостатність", бажання керуватися в житті

тільки розумом, спрямовуючи свої вчинки відповідно до того, що йому диктує здоровий глузд, *гасію*.

Слід відзначити, що для В.Винниченка – драматурга-експериментатора, який у своїх творах закладав програму своїх досліджень, драма «Memento» – це логічне продовження засудженої Єфремовим-традиціоналістом, але яка є трепетною для широкого європейського загалу концепції. Відчуваючи її недосконалість, котрі виразно простежується в результатах попередніх художніх експериментів, автор, який чесність з собою прагне зробити принципом власного життя, ще раз перевіряє істинність проголошеної теорії в ситуаціях, які близькі до патологічних. Якщо в "Щаблях життя" вбивство невиліковно хворої матері виправдовується Мироном Антоновичем як учинок, що позбавляє мук і саму матір і її дітей, то вбивство головним героєм драми Кривенком свого сина не можна виправдати жодним із законів, хіба що законами художнього парадоксу, які, за переконанням Л.Мороз, *є творчим методом Винниченка-драматурга* [5, с. 80]. Саме такий підхід до розв'язання життєвих дилем дає змогу персонажеві способом логічних роздумів про доцільність чи недоцільність тих чи інших учинків прийти до висновку про те, що не буде нічого поганого в тому, коли сестра стане повією, адже таким чином вона зможе розв'язати матеріальні проблеми сім'ї. Цей епізод викликав особливо бурхливий відгук критиків, які звинуватили В. Винниченка в популяризації проституції та виправданні поведінки людини, що суперечить загальноприйнятим моральним засадам суспільства, якщо вона продиктована природним сексуальним потягом.

Так С.Єфремов зауважив, що «Memento» – *«це довершене осоромлення нової моралі», зроблене так бездоганно, що мимоволі закрадається думка – чи не містифікація це й чи не навмисне автор такої штуки доказав над своїм героєм, щоб виявити все убожество й безглуздя його моральної позиції* [2, с. 169].

Розглядаючи п'єсу «Memento», переконуємося, що ситуації, у які В.Винниченко ставить своїх героїв, змодельовані для перевірки на істинність головної ідеї твору: чесність з собою – запорука гармонійного існування особистості. Цьому завданню підпорядкована й конфліктна схема драми. В.Винниченко головну увагу звертає на внутрішньо-психологічний конфлікт Василя Кривенка, який змушений вибирати між сповідуваним принципом «чесності з собою» й усвідомленням факту народження, а після народження – і самого існування дитини, якої він не бажає. Кривенко абсолютно переконаний, що мати дитину й не жити з нею – неможливо. *«Я хочу зробити її перш усього чесною з собою, – заявляє Кривенко, – хочу зробити вільною від старого, зайвого, хочу скинути з душі лахміття пережитків, які заважають вільно рухатися. Хочу через те, що дитина – це я, продовжений в глиб budouчого»* [1, с. 34].

З цього приводу В. Леонтович так тлумачить позицію автора п'єси: *"З цього бачимо, що бути чесним з собою, на думку автора – це мати жадність до життя, бути метеликом, скрізь давати собі простір і волю, не зважаючи на інших, на долі яких так чи інакше може відбитися ця воля, та це була б "зайва шкаралупа", проти якої він так завзято змагається. А от собі дати простір – це, на його думку, обов'язок кожного чоловіка"* [4, с. 618]. Отже, резонно запитує критик, чи буде справедливим щодо суспільства, коли наявність необмежених прав індивідуума не зрівноважуватиметься відповідним колом обов'язків? Яка ж це буде воля? Але категоричної відповіді на поставлене ним запитання В. Леонтович не дає, надаючи можливість кожному читачеві самому розв'язувати проблему морального вибору. Власне, критик не відмовляє в цьому праві й персонажам п'єси: *"Герой воліє вибирати те, що йому приємніше: чи стримати свій половий інстинкт і працювати серед людей, користуючись їхньою повагою, чи дати простір тому інстинктові і за те терпіти громадський осуд?"* [4, с. 618].

Як белетрист, В. Леонтович намагається застосувати наведену вище сентенцію, створюючи образи Марини та Івашки Ракла в повісті "Старе й нове" (1913). Письменник порушує проблеми руйнування патріархального суспільного укладу, що призводить до морального розкладу особистості.

Зосереджуючи свою увагу на образі Марини, письменник не подає глибинного психологічного аналізу порухів душі героїні, та все ж окремими штрихами, поворотами сюжету він показує її в моменти рішучого морального опору суспільному цинізму.

У чому ж автор убачає першопоштовх до морального падіння Марини? *"Справді, як часто бува, – пояснює митець, – її звів тоді один парубок, обіцяючи узяти, а потім відкинувся"* [4, с. 51]. І все ж навіть за таких скрутних обставин дівчині можна було б якось облаштувати своє життя, не пускаючись у гультяйство, *"та вона сама не вбачала у йому нічого особисто ні неприємного, ні негарного, а навіть віддалася йому з запалом. І, до речі, якщо по правді, не через що, як через це, вона мала надзвичайний поспіх серед тих самих чоловіків та хлопців, які гудили та одвертались від неї за те на людях"* [3, с. 51].

Поставши перед потребою вибору між покликом інстинкту й добропристойністю, Марина обрала для себе те, що підказувала їй природна чуттєвість, при цьому *"товаришок своїх, що зазнали на віку всячини, дивувала якоюсь надмірною зухвалістю та захопленням у розпусті. Вона у голос зачіпала усіх і скрізь, прилюдно вистроювала сороміцькі штуки, викукувала найбезсоромніші слова, з коханнями згоджувалася на все, і то не з самого обурення і не тільки на посміх громади, що без жалю викинула її з-поміж себе на смітник, а таки в значній мірі залюбки, задовольняючи тим свій необмежено палкий темперамент"* [3, с. 51].

Домінування чуттєвого начала, що призводить до повної моральної деградації героїні, виявляє себе в спостворені її поглядів на шлюб та сім'ю. І лише раптовий спалах кохання до Івашки Ракла змушує героїню зробити відчайдушну спробу вирватися з полону тваринної хіті й спробувати налагодити своє життя в межах загальноприйнятих моральних засад. Спочатку це прагнення неусвідомлене, майже інстинктивне: *"З того часу вона почула, наче їй щось пороблено. Вона змагалася, напружувала усю свою волю, та не здолала визволитися з того кохання. Ракло одно стояв їй перед очима, гультяйське життя їй спротивилося, щось поривало її тільки до самого Івашки"* [3, с. 51]. Таким чином, письменник наголошує, що людина, яка в силу певних обставин опинилася на дні, все ж не перестала бути людиною. Вона виявляє себе як особистість.

Гарячково шукаючи виходу, намагаючись заглушити біль, Інна Мустащенко («Закон») проходить через кабаре, бари, ресторани, підмости оперет, «каву з лікером». Але все це не допомагає. Удень – розваги, а по ночах... – сльози. І тоді героїня винаходить «формулу», використання якої має привести до розв'язання проблеми. *«Ти повинен мати дитину від другої жінки, взяти дитину до нас, безапеляційно заявляє вона чоловікові. – І...я буду її матір'ю»* [1, с. 548]. Панаса шокує подібний експеримент. Але його дружина – сильна, вольова натура. Вона організовує життя сама, намагаючись знайти свій шлях до щастя, що вбачає в дитині. Інна Мустащенко чи не єдина з героїнь, позбавлена автором внутрішніх хитань. Вона не має жодних мук сумління за порушення одного з головних «законів» природи і життя. Уже вкотре аморальний, з погляду традиційних поглядів, вчинок Інни Мустащенко носить ореол благородства й чистоти: з одного боку, – повне забезпечення бідної жінки, котра народить дитину (*«все одно ж вони або підкидають їх (дітей) кому-небудь, або здають у захисток, або навіть убивають»*), з іншого – можливість зберегти сім'ю й щасливе подружнє життя. Міркування й пошуки головної героїні репрезентують проблему, яку можна назвати так: «чи виправдовує мета засоби»? Її розробка в драмі породжує конфлікт, явно не передбачуваний Інною, – конфлікт між батьківським інстинктом і подружнім обов'язком. Конфліктна схема твору сприяє глибокій розробці проблеми чи виправдовує мета засоби», її дослідження переконує, що експерименти над загальноприйнятими «законами» – нормами моралі та віковичними батьківськими інстинктами не приводить людину до щастя й підтверджує ту істину, що сила материнського, батьківського почуття єднає всіх, незалежно від освіти, становища в суспільстві чи інших соціальних розбіжностей.

У Марини з'явилося бажання жити по-людському, стати дружиною Івашки, *"любо та мило жити з ним, як люди, схотілося мати дітей, заманулося надто родинного життя звичайної людини "* [4, с. 51]. В її душі жевріла надія на Ракла, котрий чомусь ніяк не наважувався

запропонувати одруження, тому за першої нагоди вона викладає свій намір Івашці.

Письменник порушує проблему простого людського щастя, потреби в коханні, залежності людини від суспільно-побутових обставин, у які вона потрапляє, протистояння фатальній долі, утвердження своїх почуттів. Але така позиція героїні натикається на стіну нерозуміння з боку її обранця, який сповідує життєві принципи, близькі з постулатом "чесності з собою". Бути чесним з собою – це основний принцип існування Івашки Ракла. Він раз у раз розмірковує над цим. Одруження для нього – це лише "зайва шкаралупа", проти якої він так завзято змагається. **"Я вважаю жениття, – казав Івашко Марині, – нікчемною людською вигадкою, здатною тільки на те, щоб відібрати і в жінки, і в чоловіка волю, а я волю кохаю надусе"** [4, с. 52]. Отже, життєва філософія героя співзвучна з поглядами Винниченкового Мирона Антоновича ("Щаблі життя"). Збігаються вони і з позиції раціональності. Марина ж, незважаючи на свою, здавалося б, аморальність і відвертість у питаннях задоволення потреб тіла, підсвідомо схиляється перед традиційними уявленнями про шлюб, її прагнення стати дружиною Ракла продиктоване, передусім, усвідомленням душевного дискомфорту, пов'язаного зі своїм низьким соціальним статусом. Шлюб для неї стане можливістю власного самоствердження як суспільної одиниці.

Крах надій на заміжжя примусив Марину з рік **"гуляти скажено, жахаючи людей своїм розпустом, поневіряючись та глузуючи з своїх коханців, що тепер їх сила липла до неї, і тільки самого Івашку кохала так само, як і попереду"** [3, с. 53].

В.Винниченко значну увагу приділяє відкритим формам конфлікту, що найкраще виявляються у діалогах Кривенка та Антоніни. Це протистояння двох принципів: чесності з собою, який не дозволяє Кривенкові бажати народження дитини, котра виношувалася в умовах нервовості й нетерпимості батьків одне до одного, і природного інстинкту матері, яка, втративши надію перервати вагітність, бажає всім серцем виносити й народити дитину.

Батько в ситуації, що склалася, вбачає два виходи: знищити дитину після народження, або ж залишити її жити як *memento* – постійне нагадування про порушення принципів (він упевнений, що нормальною ця дитина народитися не може). Якими не страшними є наміри персонажа, але в експерименті В.Винниченка – це єдиний шлях до виходу із психологічної кризи, куди потрапила душа Кривенка. **"Дитина – це насильство наді мною, – стверджує він. І тут же додає, – може й є у мене батьківський інстинкт, може, й мені важко обижать його, але рабом його я не буду!"** [1, с. 40]. Учинок батька породжений боротьбою за чистоту принципу «чесності з собою», але чи применшує цей факт його горе? Автор залишає нас наодинці з цими питаннями. Відповідь на них дає можливість не лише зрозуміти дії Кривенка – їх важко назвати інакше, як патологічні,

але й ще раз переконалися в безпрецедентному в українській літературі прагненні автора «Memento» узгодити принцип «чесності з собою» з життям за будь-яку ціну. Причину невдачі чергового драматичного експерименту В.Винниченка досить точно пояснює Л.Мороз: *«Річ не в принципі як такому, – пише вона, – а в людині, здатній у ситуації вибору робити кроки в напрямі до пекла»* [5, с. 310]. Саме туди й скочується Василь Кривенко, перетворюючись з нормальної, навіть творчо обдарованої людини, на холоднокровного, патологічного вбивцю, що розправляється з абсолютно беззахисним малям.

На відміну від В. Винниченка, В. Леонтович рішуче відмежовується від життєвих принципів своїх персонажів, убачаючи в них індивідууми, у яких домінує біологічне начало. Ця позиція яскраво засвідчена словами самого письменника: *"Основою моралі є не чесність з собою, а користь і інтерес громадянства, або і всього людського роду"* [4, с. 618].

Стрижневим життєвим принципом В.Винниченка, художньо реалізованим у драматичних творах, є «чесність з собою» – відгомін етико-філософських тенденцій доби, що знайшли благодатний ґрунт у душі «кирпатого Мефістофеля». Саме це кредо виявилось впливовим при виборі змістових орієнтирів у драматургії класика, саме непоступливість цього принципу значною мірою визначала поетикальні засади конфліктів, що є організаційною силою його творів. Аналіз переконує, що експерименти, у які ставить письменник своїх персонажів, не завжди закінчуються реалізацією задуму – вихідної установки автора. Але завжди в них відчувається щире бажання дійти істини, знайти відповіді на поставлені добою питання. Це стосується п'єс «Щаблі життя», «Закон», «Memento», у яких письменник своєрідно розв'язує проблему протистояння природного і соціального в людині, ставлячись до виявів інстинктивного чуття як до рудиментарних, але віддаючи належне могутній силі закону продовження роду.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Винниченко В. Вибрані п'єси. – К., 1991.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995.
3. Леонтович В. В.Винниченко "Щаблі життя" // ЛНВ. – 1908 –Т. 41. – Кн. 6.
4. Леонтович В. Старе й нове. Оповідання – К., 1913.
5. Мороз Л. "...Сто рівноцінних правд": Парадокси драматургії В. Винниченка. – К., 1995. – 208 с.
6. Панченко В. Будинок з химерами: Творчість Володимира Винниченка 1900–1920 рр. у європейському літературному контексті. – Кіровоград, 1998. – 272 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наконечна Олена – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури УДПУ імені Павла Тичини.

Наукові інтереси: творчість В. Леонтовича.